

és Tofeus szerint a *pereputy* \sim *pereputty*-ok), amint Fábrián (i. m. 407) írja róluk: „Télen által nyugosznak s alusznak a magok lyukaiban, apja, anyja, fia, leánya és unokája, szorosán egymás mellett vagy egymáson csoportokban.“ Vagyis körülbelül úgy, ahogy Arany éneklő A nagyidai cigányokban (I. é. 31. vsz.) Csóri vajda hatalmi és szerelmi ellenfeléről, a vitélő Diridongóról: „Ki huszonegy rajkót nemze Dundijátul. Apja anyja is él — nagyapja, nagyanyja: *Mind együtt lakozván, nősténe és kanja,*“ szóval (az egész *pereputy*. Mivel valakihez nemcsak élő lény tartozhatik hozzá, hanem életelen tárgy is, ezért lett a *pereputy*-nak néhol 'cók-mók' jelentése (vö. MTsz) is.

De nem sodrom tovább e cikk fonalát. Ezidőszert legyen belőle elég ennyi. Hanem inkább körben-karikában visszatérek oda, ahonnan elindultam: a denevérnek a régi nyelvből fentebb kimutatott *pereputy* \sim *pereputty* neve őrződött meg mai napig (elhomályosult 1. szám 3. szem. birtokos személyraggal) a hozzá életmódban, színben, alakban annyira hasonló Caprimulgus europaeusnak *pereputya* nevében a dunántúli (Vas m.) Farkasfán.

Csefkó Gyula

A JOBB ÉS BAL FOGALOM ELNEVEZÉSEI

A jobb és ennek ellentéte, a bal, elvont fogalom, melyeknek kialakulása a térbeli tájékozódás megkönnyítésére, a páros, kétoldali szimmetriával rendelkező tárgyak két felének megjelölésére és az ezekkel viszonyítható gondolatok kifejezésére szolgál. A kétoldali szimmetriával bíró tárgyak és szervezetek bizonyos ellentéteket hordoznak magukban, s ezért a jobb és bal elnevezések kialakulásában az ellentétes értelmű szópároknak nagy jelentőségük van. A tisztán térbeli tájékozódás megkönnyítését szolgáló jobb és bal elnevezések az emberi társadalom történetének fejlődése során bizonyos kvalifikáló értelmet is nyertek, az emberi szervezetnek azon tulajdonsága alapján, hogy a test jobb és bal oldala közt számottevő ügyességi és értékbeli különbség van. Sokáig azt hitték ugyan, hogy a jobbkezesek szoktatás, nevelés eredménye, a kutatások azonban azt mutatják, hogy ennek a jelenségnek fiziológiai okai vannak. A jobbkez fokozottabb használati lehetősége már az emberrel születik s a nevelésnek legfeljebb annyi köze van hozzá, hogy általa állandósul és tökéletesedik. Az oldalasság nemcsak a kézre terjed ki, hanem a lábra is. A szemét sem egyformán használja az ember: rendszeren a jobb szem a vezérszem, amelyhez a másik, a bal szem alkalmazkodik. (Jobb és balszemünket felváltva behúnyva könnyen meggyőződhetünk erről.) Ugyanígy a jobb és bal arcfél között is számottevő a különbség: a jobb arcfél kifejezőbb, mint a bal. Mindezek a jelenségek az orvostudomány álláspontja szerint a központi idegrendszer oldalasságából erednek, a két agyfélteke közötti lényeges különbséggel magyarázhatók. Az emberi test jobb oldalának mozgató idegközpontjai az agy bal felén vannak ugyanis elhelyezve, s az agy bal oldalán levő idegközpontok funkcióikat sokkal jobban végzik, mint a jobb agyféltekén lévő megfelelő idegközpontok. Ez a magyarázata annak, hogy a jobb fogalmában az 'ügyes, helyes, igazságos' is benne rejlik, a bal értelmében viszont az 'ügyetlenség, szerencsétlenség, valaminek az ellenkezője' fogalmak is benne jelennek.

Ha a jobb irányfogalom elnevezéseit a legkülönbözőbb nyelvekben megvizsgáljuk, mindjárt feltűnnek azok a kifejezések, melyekben ennek az elvont fogalomnak a megjelölésére eredetileg 'egyenes' jelentésű szót használnak. A finn nyelvben pl. az *oikea* szó jelentése 'jobb' (*oikea puoli* = 'jobb oldal'), emellett azonban 'helyes, valódi, igazi, tulajdonképpen', stb. jelentései is használatosak. A nyelvészeti vizsgálat azonban kiderítette, hogy ezek a jelenségek mind másodlagosak, s a szó eredeti jelentése '(fizikai értelemben vett)

egyenes' volt. Ugyancsak 'egyenes' jelentésű volt a német *recht*, angol *right*, olasz *ritto*, francia *à droit* 'jobb' elnevezés.

Hogy miért az 'egyenes, egyenes irány' jelentésű szót használta fel az ember a 'jobb' fogalom jelölésére, annak oka az emberi társadalom történetének elején keresendő. Engels „A munka szerepe a majomemberré válásában“ című cikkében rámutat arra, hogy a kéz fejlődésének nagy hatása volt az ember kialakulásában, s közvetve a nyelv kialakulásában. „A kéz kifejlődésével, a munkával kezdődő uralom a természetben a haladás minden lépésével egyre jobban kitágította az ember látókörét. A természet tárgyain folyton új, addig ismeretlen tulajdonságokat fedezett fel. Másfelől a munka kialakulása szükségképpen hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom tagjait szorosabban kapcsolja egymáshoz, amennyiben megsokszorozta a kölcsönös támogatás, a közös együttműködés eseteit és ez az együttműködés minden egyed számára hasznos voltának tudatát tisztázta. Röviden: a fejlődőben levő emberek odajutottak, hogy mondanivalójuk volt egymásnak.“ A kéznek a munka, s ezzel az emberiség és az emberi nyelv kialakulásában kétségtelenül döntő jelentőségű szerepe magyarázza a 'jobb' elnevezések fentebb tárgyalt típusának a keletkezését is. A központi idegrendszer oldalasága az emberi nyelv kialakulásának a korában minden bizonnyal éppenúgy megvolt, mint ma. Tehát már akkori őszünknek is feltűnt az, hogy jobb kezével ügyesebben tud dolgozni, mint a másikkal. Abban a korban, amikor a szavakra tagolt beszéd kialakult, szükségessé vált a *jobb kéz, jobb oldal*, valamint a *bal kéz, bal oldal* megjelölése. Az emberek a 'jobb' fogalom megjelölésére olyan szavakat használtak, melyek később a 'jó, igazságos, helyes' kifejezőjévé váltak. A 'jó, igazságos, helyes' azonban azért nem lehetnek e kifejezések eredeti jelentései, mert maguk is elvont fogalmak. Ellenben mindezek a jelentések nagyon jól magyarázhatók az 'egyenes, egyenes irány' jelentésből, hiszen nyilván nincsen se korhoz, se nyelvhez kötve az *egyenes = helyes, jó* azonossága. Ennek konkrét oka talán az lehetett, hogy az erdőben élő ember számára a nyílt, egyenes irányban haladó, messze kilátást biztosító terület kevésbé volt félelmetes, mint a sok veszélyt magában rejtő kanyargós erdei ösvény. Az egyenes-nek, vagyis a jó-nak, kedvező-nek és a jobb kéznek az azonosítása így — a munkában szerzett tapasztalatok alapján fejlődött ki. Az a szó, amellyel ebben a korban a *jobb* irányt kifejezték, jelentette egyúttal a jobb kezet és a jó, kedvező, szerencsés eseményt, tulajdonságot is.

Amint már említettük, a 'jobb' kifejezésnek van egy olyan népes csoportja, melyeknek eredeti jelentése 'jó, szép, helyes, igaz' volt. Ezek az elnevezések abból a korból erednek, amikor a nyelvekben az elvonásra való hajlam már kifejlődött. De az analógiák alapján állítható, hogy a legtöbb esetben ezen 'jó, szép, igaz, helyes' alapjelentésű jobb-elnevezések eredeti érzékelhető jelentése is 'egyenes' volt. Ilyen 'jobb' elnevezés a magyar *jobb*, mely a *jó* melléknév középfokú alakja, ilyen továbbá a manszi (= vogul) nyelv *jamesz pál* 'jobb oldal' kifejezése, melynek szó szerinti jelentése 'jó oldal'. Az orosz *правый* jelentése nemcsak 'jobb, jobboldali', hanem emellett 'igaz' is.

Végeredményben tehát a 'jobb' elnevezések egy népes csoportjánál találkozzunk olyan ősi elnevezésekkel, melyeknek kialakulása az emberi társadalom történetének egy régi korszakára vezethető vissza, s melynek kielégítő magyarázatát csak a munka kialakulása történetében kereshetjük.

A *bal* a *jobb*nak ellentéte lévén, már eleve feltehetjük, hogy a *bal* elnevezései eredeti jelentésüket tekintve a *jobb* elnevezések jelentéseinek az ellentétei. Feltehető, hogy a *bal* elnevezések eredeti jelentése ezek szerint 'nem egyenes, görbe' volt. Ez a jelentés nem mindig mutatható ki a *bal* jelentésű elnevezésekből. Az orosz *левый* 'bal' és latin megfelelője, *laevus* 'bal' eredeti

jelentése 'görbített, hajlított'; a litván *kairė* 'bal kéz' és megfelelője, a latin *scaevus* eredetileg 'ferde' jelentésű volt. Innét — a nyelv elvonó képességeinek kifejlődésekor — már csak egy lépés a 'rossz' jelentés. Ilyen 'rossz' alapjelentésű 'bal' elnevezés pl. a magyar *bal* szó (vö. *balszerencse*, *balítélet*, *bal-estet*, *balértelem*), vagy a finn nyelvbeli *kura* (vepsz *hura*, lív *kura*, stb.) 'bal', valamint lapp és mordvin megfelelőik (lapp: *guro*, mordvin *kers* 'bal'). Ezen 'bal' elnevezések eredeti jelentése a karjalai *hura* 'rossz', finn *kurja-sää* 'rossz idő' és társaik vallomásából állapítható meg. A példákat még szaporíthatnók.

Sztálin „Marxizmus és nyelvtudomány“ című cikkében (közöljük folyóiratunk jelen számában) hangsúlyozza a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolatot, valamint a nyelv és a termelés között fennálló összefüggést. Az emberek gondolkodásuk változásával változást idézhetnek elő nyelvükben, de ezen túlmenően a nyelv közvetlenül az ember termelő tevékenységével lévén kapcsolatban, a termelésben bekövetkezett változásokat a nyelv (elsősorban a szókészlet) változásai lépésről-lépésre nyomon követik. A *jobb* és *bal* fogalom elnevezéseinek egy nagy csoportjában is tapasztalhatjuk, hogy az elnevezések konkrét termelő viszonyokon alapulnak, s ezeket az elnevezéseket csak a termelő viszonyok ismeretében fejthetjük meg.

Pl. a nyenyec (= jurák-szamojéd) *mahanyij* 'jobb' szó tulajdonképpeni jelentése: 'a hát irányába eső, hátra felé levő', a *jinyanyij* 'bal' szó jelentése pedig: 'szíj irányba, a szíj felé levő'. Az elnevezés az első pillanatra érthetetlen. Az elnevezés magyarázata abban rejlik, hogy a tundralakó, réntenyésztő nyenyecék a rének által húzott szánra — legfontosabb közlekedési eszközükre — nem úgy ülnek fel, mint nálunk a ródlizó gyermekek, hogy a szánon egyik lábukkal átlépve azt a két lábuk közé veszik. A nyenyecék a szánra bal oldalról helyezkednek rá, mindkét lábuk a szán bal oldalán van elhelyezve, s ezáltal hátuk jobb felé fordul, arcukkal viszont balra néznek s ebből az irányból hajtják a gyeplőszíjjal a réneket. A fentebb említett nyenyec *jobb*, illetve *bal* kifejezés tehát a nyenyecék rénkultúrájában leli magyarázatát. Ugyanez a magyarázata az északi-chantik (= osztjások) *szaszi bela* 'jobbra' (szószérint: 'hátoldal felé') és *kelang pélek* 'balra' (szószérint: 'gyeplős oldal felé') elnevezésnek.

Ismét más termelési beállítottságra utal a komi (= zürjén) nyelv *banla* 'jobb' elnevezése. Ez a szó a *ban* 'arc' jelentésű névszó származéka, s a kifejezés a vászon- és szövétárusok nyelvéből terjedhetett el, akik a szövetyanyagok színét, jobb felét, arcoldalnak nevezték, mivel az anyagnak ez a fele fordul felénk, ezt látjuk szemünkkel.

A létnek, a külső viszonyoknak a megnyilvánulásai azok a kifejezések, melyekben a *jobb* és *bal* elnevezésére térszíni viszonyok neveit használják fel. A szelkup (= osztják-szamojéd) nyelv jobb-elnevezése: *nyarak pelei* 'jobb oldal'. Az alapszó *nyar*, *nyarre* jelentése 'mocsaras, tundrás vidék'. A kifejezés szó szerinti jelentése tehát 'mocsaras, tundrás oldal'. A jobbnak ez az elnevezése csak a helyi viszonyokkal egyeztethető össze. A szibériai folyók bal (nyugati) partja általában alacsony, mocsaras, a jobb (keleti) part viszont magasabb fekvésű, hegyes, erdőkkel, bokrokkal borított. A fenti szót a Csaja folyó mellékén lakó szelkupok használják, s a Csaja folyónak is megvan ez a jellegzetessége: baloldalán mocsarak terülnek el. Tekintve azonban, hogy a Csaja nyugat-keleti irányban ömlik az Ob folyóba, a mocsaras (bal) part észak felé és nem nyugat felé esik. Felvetődik az a kérdés, hogy ha a Csaja folyónak a bal-oldala a mocsaras, miért jelent a mocsár-oldal jelentésű *nyarak pelei* szó mégis jobb oldalt? Magyarázatképpen előljáróban megemlíthetjük, hogy hasonló ellentmondásokat más szibériai nyelvekben is találunk. Pl. a manszi *vorti-pál* 'baloldal' jelentése tulajdonképpen 'erdős oldal'. Ez és még sok más hasonló példa azt mutatja, hogy a szibériai manszik, chantik,

szamojéd népek a folyók folyásával szembenállva, helyesebben dél felé tekintve jelölik meg annak jobb, illetőleg bal oldalát.

Ilyen szemlélet alapján érthető az, hogy a Csaja mocsaras (tk. bal) oldala vált a jobb kifejezés alapjává. A dél felé tájékozódás az égtájak elnevezéseiben is megnyilvánul (pl. chanti: *jít-vót* 'északi szél', szó szerint: 'alsó, alvidéki szél'), és a legkülönbözőbb népeknél megtalálható (pl. a kalmükben az elülső rész jelentésű szó a 'dél', a hátsó rész jelentésű szó az 'észak' kifejezője, hasonlóképpen pl. a kínaiiban vagy a finnben, vagy akár a mandzsuban).

A nyelv, a beszéd a munka kialakulásának folyamatában keletkezett. „Először a munka, utána és vele együtt a nyelv“ (Engels). A nyelv kialakulása tehát az emberi társadalom történetének a kezdeti korszakára esik. A nyelvnek ebben a kezdeti állapotában a jobb és bal irányfogalmakat olyan szók fejezték ki, melyek a jobb és bal kézen kívül 'egyenes irány, egyenes' (→ 'jó, igazi, szép'), illetőleg 'nem egyenes, görbe' (→ 'rossz, másik, idegen') jelentésben is használatosak voltak. Azok az elnevezések, melyek 'jó', illetve 'rossz' jelentésű mellénevekből keletkeztek, s kimutatható 'egyenes' vagy 'görbe' jelentésük nincs, már egy másik, későbbi kor termékei. Ezek az elnevezések abból a korból származnak, amikor a termelőeszközök tökéletesebbé, a munka fejlettsége folytán az emberi agy tökéletesebbé vált, s az emberek elvonó képessége kifejlődött, vagyis amikor a jó és rossz gondolati kategóriája megjelent. Ezek a kifejezések tehát a jobb kéznek a munka folyamatában a bal kézhez viszonyítottan kiemelkedőbb, értékesebb szerepén alapulnak, s keletkezésük így végeredményben szintén a munka történetével áll összefüggésben, s ezzel a való élet jelenségeinek a tükröződése.

Az elnevezések egy másik csoportja az adott termelésmódoknak, az adott életkörülményeknek a nyelvre gyakorolt hatását mutatja. Ezek az elnevezések aránylag újak, mert rendszerint a szóbanforgó népek újabkori anyagi kultúrájának termékei. Keletkezésük nyilván azzal áll összefüggésben, hogy a régi *jobb* és *bal* elnevezések a társadalom számára már nem voltak elég kifejezők s helyüket újabb, az élethez közelebb álló kifejezések foglalták el. Ezzel kapcsolatban emlékeztetnem kell arra, hogy „...a nyelvet... nem tekinthetjük egy bizonyos korszak termékének. A nyelv... számos korszak terméke“ (Sztálin). Ezzel magyarázható, hogy számos nyelv jobb és bal kifejezése már nem a mai kornak megfelelő termelőviszonyokat tükrözi.

A *jobb* és *bal* fogalom elnevezéseit vizsgálva arra az eredményre juthatunk, hogy bármilyen nyelvről is van szó, a *jobb* és *bal* elnevezéseinek kialakulása az emberi társadalom történetével, a termelőeszközök változásával áll összefüggésben, s bizonyítója a nyelv és a gondolkodás kapcsolatának, a nyelv és a társadalom összefüggésének.

Hajdú Péter.

Infláció. Gondolati tartalom dolgában ugyan az infláció vajmi távol esik a fluktuációtól, mégis a két szót a nyelvtörténet alakulása ép úgy, mint a politikai események menete egymás közelébe sodorta. Nyelvészetileg az a körülmény teremt a két szó között kapcsolatot, hogy a folyást jelentő latin *fluere* szó, amelyből a *fluktuáció* ered és a fúvást jelentő latin *flare* szó, mely az *infláció* alapját alkotja, nyilván ugyanegy ősi ösztön nyelvteremtő ténykedésének, ugyanegy hangutánzásnak a terméke. A *fl* hangcsoport egyenlőképpen kínálkozott a tovaflowó víznek és a fúvó szélnek utánzó megjelölésére. Az események menete viszont azáltal kapcsolta egymáshoz a két szót, mert ugyanakkor, amikor az emlékezőes Rákosi-beszéd a *fluktuáció* szót közkeletűvé tette, a tőkés államoknak folytonosan mélyülő gazdasági válságáról szóló hírlapi közlések a nálunk szerencsésen már feledésbe vonult *infláció* szónak újabb időszerűséget szereztek, amikor beszámoltak — mégpedig a legilletékesebb helynek, az ENSZ-nek hivatalos jelentései alapján — arról az inflációról, amely Nyugaton mind érezhetőbben üti fel a fejét. Ez megokolta teszi, hogy a Nyelvőr új rovatában az *infláció* szó a *fluktuáció* mellé kerüljön.